

EGY FINNUGRISZTIKAI CSODABOGÁRRÓL¹

NYOMOZÁS A SZURGUTI OSZTJÁK JELÖLETLEN MÚLT UTÁN

GUGÁN KATALIN

J. H. Greenberg a következőképp jellemezte a múlt és a jelen kategóriáját a morfológiai jelöltség szempontjából: „Valamivel kevésbé egyértelműen, de úgy tűnik, a múlt idő jelölt kategória a jelenhez viszonyítva” (Greenberg 1966: 48).² Bybee és társai monográfiájukban, melyben az időmód-aspektusrendszert vizsgálták 76 nyelvben, határozottabban fogalmazzanak: „A befejezett aspektus néha jelöletlen, a múlt idő soha” (Bybee–Perkins–Pagliuca 1994: 95).³ Írásomban egy olyan jelenség kialakulásának körülményeit kívánom bemutatni, amely tehát mindenképpen kivételesnek tekinthető: egy osztják nyelvjárás igeidőrendszerét, melyben a jelen idő jelölt és a múlt idő jelöletlen.

Azt, hogy a dolgozat kizárólag a szurguti osztják nyelvjárásról szól,⁴ s nem egy nyelvjáráscsopotról vagy az osztják nyelvről általában, az magyarázza, hogy az egyes osztják nyelvjárások között megfigyelhető jelentős eltérések az igeidőrendszer területén is megmutatkoznak, és nemcsak a három nyelvjárás csoport (északi, déli, keleti) között, hanem az egyes nyelvjárás csoportokon belül is. A „jelen – múlt” oppozíciót ugyanis – némiképp egyszerűsítve – az egyes nyelvjárások a következő három lehetőség egyikével jelentítik meg: a) jelölt jelen : jelölt múlt, b) jelölt jelen : jelöletlen múlt, c) jelölt jelen : jelölt és jelöletlen múlt idők. A PU*-s jeles múlt időnek jónéhány nyelvjárásban megvan a leszármazottja: ismerik (illetve csak ezt ismerik) az északi nyelvjárások, megtalálható a keletiek közül a vahi-vaszjugániban, és nyomai más keleti nyelvjárásokban is fellelhetők (a részleteket l. alább). A jelöletlen múlt a déli és a keleti nyelvjárások sajátja,

---

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Csepregi Mártának, a cikk lektorának, Honti Lászlónak, valamint a kötet szerkesztőjének, Kenesei Istvánnak észrevételeiért, hasznos tanácsaikért. A tanulmány az OTKA (68061) támogatásával készült.

² „Somewhat less clearly, preterites seem to form a marked category in relation to the present.”

³ „Perfective is sometimes zero-marked, but past is not.”

⁴ Ugyanakkor a szurguti nyelvjárás sem egységes, azon belül is több változatot beszélnek (egyebek mellett az agánit, a tromagánit, a pimit és a jugánit).

pontosabban a vahi és a vaszjugáni a jelöletlen múlton kívül több jelöltet is tartalmaz, a mai szurguti, a déli és a nyizjami (déli-északi átmeneti) nyelvjárásban pedig csak jelöletlen múlt idő használatos. A jelen idő valamennyi nyelvjárásban jelölt (Honti 1986: 51).

Írásomban nem magának a jelöletlen múlt időnek a megjelenését fogom bemutatni, már csak azért sem, mert ennek a jelenségnek tisztázva van a háttere. A korábbi, aspektusjelöléssel magyarázó feltételezések után Honti vetette fel annak lehetőségét, hogy a szinkrón szempontból jelöletlen múlt idő valójában a PFU *j múltidőjel leszármazottja (Honti 1985). Ezt az elképzelést később alátámasztotta az is, hogy megjelentek olyan nyelvjárási szövegek, melyek egyes szám harmadik személyben *-ij* (*-i*, *-ə*) múltidőjelet tartalmaznak (Rédei 1990, 1991, 1992–1993). Ezzel a jelöletlen múlt idő eredetének problémája megoldódott, de annak a története, hogyan vált egyeduralgódóvá a szurguti nyelvjárásban, még nincs teljesen felderítve. Az itt ismertetendő vizsgálat alapját egy olyan szöveggyűjtés képezi, mely kereken 100 évvel azután jelent meg, hogy gyűjtője, Heikki Paasonen osztják nyelvterületen járt. Ezek az 1901-ben gyűjtött szövegek, melyek 2001-ben jelentek meg (Vértés Edit gondozásában), több meglepetéssel is szolgáltak; egyik közülük az, hogy nagy számban tartalmaznak *-s* jeles múlt idős alakokat. Karjalainennek a 19/20. század fordulóján készített nyelvtani feljegyzései, melyeket szintén Vértés Edit adott ki 1964-ben, tartalmazzák az *-s* jeles múltat is, Paasonen saját nyelvtani feljegyzéseiben azonban ez a morféma nem szerepelt (Csepregi 2003: 367). Honti tromagáni adatközlője szerint egyes beszélők még használják az *-s* jeles múltat, ő maga azonban az ilyen alakokat hibásnak minősítette; pimi adatközlője saját nyelvjárásában nem ismerte a jelölt múltat, de úgy vélte, az agániak egyaránt használnak jelöletlen és jelölt múlt időt (Honti 1977: 282). A jelölt múlt időről Csepregi a mai szurguti nyelvjárásról szóló nyelvtani összefoglalóban a következőket írja: „A többi osztják nyelvjárásból ismert *-s* múltidőjel csak szórványosan, bizonyos kifejezésekben fordul elő, leginkább az Ag. tájszólásban. [...] Az *s*-időjelet a szurguti nyelvérzék általában archaikusnak tartja, folklóre szövegekbe illőnek érzi” (Csepregi 1998: 29). A jelen dolgozat célja tehát az, hogy megvizsgálja, mi lehetett száz évvel ezelőtt a két múltidőjel közötti funkcionális különbség, és mi motiválhatta a jelöletlen múlt idő későbbi térnyerését. A két feltett kérdésre természetesen csak nagyon óvatos válaszok adhatók, a Paasonen gyűjtötte meséken kívül ugyanis egyelőre nincs más forrás, melynek alapján a probléma vizsgálható lenne.

A vizsgálandó kétféle múlt időnek van egyfajta hagyományos elnevezése: a $\emptyset$ -t szokás perfectumnak, míg az $-s$ jelest imperfectumnak nevezni – így szerepelnek Karjalainen táblázataiban is (Karjalainen 1964: 268). Honti így írja le a két morféma közötti különbséget:

„Azokban a nyelvjárásokban, amelyek mindkét ősosztják kori múlt időt megőrizték, a perfectum olyan múltbéli cselekvést, történést ír le, amelynek eredménye nem a jelenhez vagy az elbeszélésben szereplő időponthoz kapcsolódik (különösen az elbeszélésekben gyakori) [...] Az imperfectum az olyan cselekvés, történes kifejezési eszköze, amely a múltban zajlott le, de nemrég következett be.

A Sur. nyelvjárások közül a Trj. megőrizte mind a $\emptyset$, mind az s jeles múlt időt, míg a Tra. J P csak a $\emptyset$ jelest ismeri.” (Honti 1986: 51).⁵

Mint az azonban ebben az idézetből is látható, a hagyományos elnevezés megtévesztő, hiszen a különbség a két morféma között nem aspektuális természetű⁶ (ezt később a szövegek alapján bizonyítani fogom). Paasonen szövegeit vizsgálva Csepregi a következőket állapította meg: „A szövegek tanúsága szerint az $-s$ - jeles és a (szinkrón értelemben) jeltelen múlt idő használatában a 20. század elején már nem volt funkcionális különbség, ezért is kopott ki az egyik mára a használatból” (Csepregi 2003: 367). A továbbiakban amellett érvelek, hogy a Paasonen-féle szövegek egy olyan átmeneti állapotot tükröznek, melyben a két morféma funkciója változóban van, de megfigyelhetők a használatukban bizonyos szabályszerűségek, melyeknek alapján az eredeti funkciójuk kikövetkeztethető, s egyben a változás is megfigyelhető más nyelvekben megfigyelt hasonló változásoknak, illetve a hasonló változások alapján leszűrt szemantikai változási szabályszerűségek a vizsgált esetben is érvényesülnek. Pontosítva mindezt, a továbbiakban azt kívánom bizonyítani, hogy a $\emptyset$ jeles múlt idő a szurguti osztják egy korábbi

---

⁵ A Trj. rövidítés Karjalainen századfordulós gyűjtését jelöli, míg a Tra. rövidítést először Honti László használta saját gyűjtésére; mint Csepregi Márta írja, „[a] Trj. és a Tra. idioma valószínűleg egyazon nyelvjárás más-más időben beszélt változata” (1998: 11).

⁶ Az aspektus független a beszédidőtől, a mondat által kifejezett esemény önmagában vett időbeli lefolyására vonatkozik, azaz: „aspects are different ways of viewing the internal temporal constituency of a situation” (Comrie 1976: 3).

nyelvállapotában a befejezett jelent jelölő morféma volt, míg az *-s* az általános múlt idő jeleként funkcionált. Mivel három, egymással sok tekintetben rokon kategória különbségein lesz a tárgyalás hangsúlya, célszerű mind a definíciókat, mind a közöttük általánosan megfigyelt különbségeket bemutatni. Az alábbi definíciók Bernard Comrie monográfiáiból (Comrie 1976, 2004²) származnak:

- múlt idő (past tense): „az időtengelyen a jelen időpontja előtt helyez el az eseményt; az egyes múlt idejű mondatok időbeli elhelyezésére vontakozó bármilyen további következtetés más tényezőkön alapul, nem pedig az igeidő-választáson”⁷ (2004²: 41);
- befejezett aspektus (perfective aspect): „a befejezettség a szituáció egységes egészként való ábrázolását jelenti, nem különböztetve meg az egyes szakaszokat, melyek az adott szituációt felépítik”⁸ (1976: 16);
- befejezett jelen (present perfect): „azt fejezi ki, hogy egy múlt idejű szituáció hatással van a jelenre [...] a befejezett jelen [...] csak egyike azoknak az igeidőknek, melyek ezzel az aspektuális kategóriával előfordulhatnak”⁹ (1976: 52–53).

Az utóbbi két kategória közötti különbségeket (Dahl 1985: 138–139 alapján) a következőkben lehet összefoglalni. Fontos eltérés, hogy a befejezett aspektus nagyon gyakori narratív szövegekben, míg a befejezett jelen ilyen környezetben alig fordul elő. A befejezett jelen esetében több nyelvben megfigyelhető, hogy konkrét időpontot jelölő múltbeli időhatározókkal nem kombinálható, míg ilyen megszorítás a befejezett aspektus esetében nincs (de hangsúlyozandó, hogy ez nem minden nyelvre érvényes: az angol közismert példája a megszorítás érvényességének, de például a bolgárban előfordulhat befejezett jelen idejű igealak konkrét időpontot jelölő múlt idejű időhatározóval). Ennek a két jelenségnek közös a magyarázata: a múlt idejű időhatározó-

---

⁷ „The meaning of the past tense is thus location in time prior to the present moment, and any further deductions about temporal location that are made on the basis of individual sentences in the past tense are the result of factors other than simply the choice of tense.”

⁸ „perfectivity indicates the view of a situation as a single whole, without distinction of the various separate phases that make up that situation”

⁹ „the perfect indicates the continuing present relevance of a past situation. [...] the present perfect [...] is only one of the possible tenses of the perfect aspect”

val megadott referenciaidő kizárja a befejezett jelenre jellemző, a jelent is magában foglaló referenciaidőt. Narratív szövegekben ugyanezt a referenciaidőt legtöbbször a megelőző esemény határozza meg: „egy mondat akkor narratív kontextusú, ha referenciaidejét (a reichenbachi értelemben) az az időpont határozza meg, amelyben az adott mondatot a kontextusban közvetlenül megelőző esemény lezajlott”¹⁰ (Dahl 1985: 112).

A befejezett aspektus esetében is kizárt bizonyos időhatározók használata: ez az aspektus csak a befejezettségre utaló, ún. határpontos időmódosítókkal (Kiefer 1992: 829) fordulhat elő együtt. További különbség, hogy a befejezett jelen kombinálódhat folyamatossággal (pl. angol present perfect continuous; a magyar terminus ebből a szempontból nem túl szerencsés), míg a befejezett aspektus természetesen nem. Megfigyelték emellett, hogy a befejezett jelent a nyelvek az esetek többségében analitikus, körülírással szerkezettel fejezik ki, míg a befejezett aspektust általában kötött morfémmal, szintetikus szerkezetben, de ez alól természetesen vannak kivételek.

Visszatérve az osztják nyelv szurguti nyelvjárására, a továbbiakban először azt kísérlem meg példákkal alátámasztani, hogy a $\emptyset$ jeles múlt egy korábbi nyelvallapotban a befejezett jelen kategóriáját jelölte, míg az *-s* jeles múlt általános múlt idő volt. Az alábbi két szövegrészlet két párbeszédben szerepel, mindkettőben $\emptyset$ múlt idős alakok szerepelnek.

- (1) „*Ḷāpət kət pūwḶnə wḶtə kēnār kō, mḶwḶ kənttšās Ḷəwən?*” „*wḶḶḶ kənttšās ḶḶwəm.*” „*wḶḶḶ wḶḶḶən?*” „*əntə, wḶḶḶ əntə wḶḶḶəm.*” 68.¹¹

Hét-ház-as-faluban lakó szegény ember, mit keresni jöttél-(PERF)? Állatot keresni (= vadászni) jöttem -(PERF). Állatot öltél-(PERF)? Nem, állatot nem öltem-(PERF).

---

¹⁰ „a sentence occurs in a narrative context if the temporal point of reference (in Reichenbach's sense) is determined by the point in time at which the last event related in the preceding context took place.”

¹¹ Az idézetek forrása: Paasonen-Vértes 2001, az egyes idézetek mellett feltüntetett lap számmal. Tekintettel arra, hogy a morfémmák jelentésének vizsgálata miatt nagyobb terjedelmű szövegrészleteket kell idézni, ezúttal nem a szokásos, morfémmánkénti fordítást közlöm az osztják szövegek mellett, hanem egy szabadabb fordítást, amelyekben csak a múlt idő jelét emelem ki; így egyrészt rövidebbek a fordítások, másrészt könnyebben tanulmányozható a kiemelt morféma funkciója. Azokban az esetekben azonban az eredeti mondat szerkezet nagymértékben eltér a fordítástól, megadom a morfémmánkénti fordítást is.

- (2) „rèt-iùw qìðytàn?” „qìðytàm.” „rèt-iùw àwtàn?” „àwtàm.” „rètè tàrràm?” „àntà, àntà tàrràm. tšēmāḷ wārràm, tət kəḷ.” 18.

Csónak-fát találtál-(PERF)? Találtam-(PERF). Csónak-fát (ki)vágtad-(PERF)? (Ki)vágtam-(PERF). Csónakod kész-(PRES)? Nem, nincsen készen-(PRES). Kicsit dolgoztam-(PERF), ott maradt-(PERF).

Mindkét szövegrészletben aznap történt eseményekről van szó, melyeknek a jelen (ti. a párbeszéd ideje) szempontjából is van hatása (idejött és még itt van, vadászott, de nem sikeresen = nincs ennivalója, talált fát = van is fája, ez ki van vágva stb). A befejezett jelenhez tartozó időszakasz természetesen lehet hosszabb is egy napnál, a lényeg, hogy az esemény olyan időintervallumon belül játszódik le, amely a beszéd idejekor még tart, illetve hatása a beszédidőben még érvényesül:

- (3) „māḡ.k. jiki wāiyātmə níḡṣi ḷiwì” 98.

[m.i.-nom állat.pl.loc. talán eszik.pass.perf.sg3]

Talán már megették-(PERF) az állatok az erdei szellem-öreget.

- (4) „kəjāḡnə ḷitāḡ nḡḡātì pirtàt?” „tərrāmnə pirtàt, məḡnə pirtàt.” 28.

[ki.loc eszik.inf neked parancsol.pass.perf.pl3]

Ki parancsolta-(PERF) meg neked, hogy őket megedd? Az ég parancsolta-(PERF), a föld parancsolta-(PERF).

Az első szövegrészlet kontextusa: a két madár megölte az erdei szellemöreget, utána pedig elhagyták házukat, mert ott volt a tetem, de egy idő után vissza akartak költözni. Az igeidő tehát az adott mondatban azt jelöli, hogy az esemény a múlt idő egy meghatározatlan pontjában történt, de a hatása érvényes a jelenben is: már nincs ott a tetem, mert megették az állatok. A második esetben a szereplőnek azt parancsolták az istenek, hogy egye meg az embereket, ne okozzon gondot a túlnépesedés. A parancs szintén valamikor a meghatározhatatlan múltban esett meg, de a hatása a jelenben is érvényesül, a szereplő az elbeszélés idejében is ezt a feladatot látja el. Az eddig bemutatott példákban tehát a beszédidőt megelőzően lezajló, de a jelenre (ill. a párbeszéd idejére) valamilyen módon hatással lévő szemléletet ad vissza a zérómorféma.

A következő szövegrészekben *-s* jeles alakok szerepelnek:

- (5) *mənnəs, mənnəs, əi tãznə wɔnt ɔntnə kãt ɔiðytəs. kãtã iɔwtəs. iakəkəkə, tãnas. kãtnə əi pərəs imi. 20.*

Ment-(PRET), ment-(PRET), egy helyen az erdő belsejében házat talált-(PRET). A házhoz érkezett-(PRET). Belépett-(PRET). A házban egy idős nő-(PRES).

- (6) *iakəkəkənəm k̄i mənnəs pərə kãtnə. k̄u arit wãiðy wãlləs, tɔm wãli, tɔm wɔk̄i, tɔm lãñki, tɔm pūpi, kãtšəñ wãiðy k̄u arit wãlləs. pəškãnnãt lãktãgđ rãñəpəs. lãk̄əs, lãk̄əs kãtlə mãrrə awlãl tãllə, lãk̄əs. 70.*

Haza ím ment-(PRET) a következő napon. Annyi állatot ölt-(PRET), hol rént, hol rókát, hol mókust, hol medvét, minden állat(ból) olyan sokat ölt-(PRET). Puskával löni kezdett-(PRET). Lőtt, lőtt, egész nap tele van-(PRES) a szánja, lőtt-(PRET).

Mindkét idézet a mesék elbeszélő részében szerepel, az egyes tagmondatok egymást követő múlt idejű eseményeket tartalmaznak, melyeknek a beszédidőre nézve nincs következményük.

Nem véletlen, hogy a jelöletlen, befejezett jelenként azonosítandó alakok párbeszédés szövegrészekből származnak, az *-s* jeles alakok pedig elbeszélő részekből, hiszen, mint azt korábban említettem, a narrativitás és a befejezett jelen általában nem kompatibilis kategóriák; kicsit sarkosan fogalmazva: „Amikor a befejezett jelen elbeszélő szövegek igeidejeként is használható, [...] megszűnik befejezett jelenként funkcionálni”¹² (Lindstedt 2000: 370). A következő táblázatban szereplő számadatok csak tájékoztató jellegűek, mindössze annyit kívánok velük illusztrálni, hogy a két időjel hol fordul elő gyakrabban a vizsgált szövegekben:

	elbeszélő részek	párbeszédés részek
jelöletlen múlt	112 (25,6%)	78 (53,8%)
<i>-s</i> jeles múlt	325 (74,4%)	67 (46,2%)
összesen	437 (100,0%)	145 (100,0%)

¹² „When a perfect can be used as a narrative tense [...], it has ceased to be a perfect”

Egy dolog teljesen nyilvánvaló a fenti adatokból: a vizsgált nyelvjárás esetében revízióra szorul az a korábban idézett megállapítás, mely a két időjel közötti funkciómegoszlásról szól, hiszen a szövegek narratív részében jóval ritkábban fordul elő a jelöletlen múlt idő, mint a jelölt. Az itt vázolt elképzelésnek, amely szerint a jelölt múlt az általános múlt idő, és a jelöletlen múlt befejezett jelen értékű, ugyanakkor arról kell számot adnia, hogy egyáltalán miért fordulhat elő narratív részekben is a $\emptyset$ jeles múlt (l. a fenti Lindstedt-idézetet). Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy az viszont elvileg nem jelenthet problémát, hogy a párbeszédés részekben is előfordul az általános múlt idő, hiszen annak használata nincs korlátozva (más kérdés, hogy esetenként mégis fejtörést okoznak a párbeszédésekben előkerülő múlt idejű alakok, mert esetleg a kontextus alapján jelöletlen múlt idő lenne „várható”). A továbbiakban tehát azokat az eseteket elemzem részletesebben, amelyekben jelöletlen múlt idejű igék szerepelnek az elbeszélő részekben. Előrebocsátom, hogy csak az áttekinthetőség kedvéért választottam szét a jelöletlen múlt idő használatát feltételezhetően motiváló tényezőket, hiszen ezek sok esetben együtt fordulnak elő.

1. Befejezett jelen és elbeszélő jelen

Az elbeszélő szövegek jellemzői között Dahl nemcsak azt említi, hogy bizonyos idő-aspektus kategóriák használata korlátozott az esetükben (Dahl 1985: 112–127), hanem azt is, hogy jellemző lehet rájuk speciális időhasználat: vannak nyelvek, melyeknek külön narratív morfémajuk van, és általánosabban megfigyelhető a világ nyelveiben a praesens historicum, az elbeszélő jelen használata. Ez a vizsgált mesékre is igen jellemző. A váltás az általános múlt és az elbeszélő jelen között sokszor nem magyarázható, de van egy tipikus esete: a párbeszédék előtt igen gyakran vált a mesélő jelenre (hiszen a párbeszédék mindig a jelenben zajlanak). A jelen idejű alakot pedig sok esetben befejezett jelen előzi meg, az alábbi igesorok tipikus példának tekinthetők:

(7) *tòl iak̄k̄â nàm mən̄nəs. ɔpìlâ iak̄k̄â iɔwt. ɔpìlâ iâstəl:* 94.
 Onnan hazament-(PRET). Testvérehez hazaérkezett-(PERF). Testvérenek mondja-(PRES).

(8) *əj̄ im̄i k̄āt̄i k̄əm ɫ̄iwət, iâstəl:* 28.
 Egy asszony a házból kijött-(PERF), mondja-(PRES)

A párbeszédék előtti váltás szinte rendszeresnek tekinthető, de az elbeszélő szövegek belsejében is váltakozhat az elbeszélő múlt az elbeszélő jelenel, s ebben a környezetben már megjelenhet a befejezett jelen is:

- (9) *aḷ lātṇā ṁimī lēṇ-ləḷ: ikī sūrāḷṇāḡ. ṁimī āṭṇnām āḷaḷ. aḷ kṛaṭṭ <mā.w(wā)> mā.w kātṛaṇ āḷas. ṁimī ṁs sūrāḷas. 56.*

Egyszer csak az asszony nézi-(PRES): az apó meghalt-(PERF). Az asszony egyedül fekszik-(PRES). Egy nap vagy két nap feküdt-(PRET). Az asszony is meghalt-(PRET).

- (10) *aḷ lātṇā piṭṣiṇā-li kōḷāntəḷ: māṇ.k. ikī iṭṭāyā rāṇṇapṇā. 94.*

Egyszer csak a madárka hallja-(PRES): az erdei szellem-öreg jönni kezdett-(PERF).

Így tehát módosítható az a megállapítás, hogy a befejezett jelen egyáltalán nem fordulhat elő narratív kontextusban. Mint azt korábban idéztem, elbeszélő szövegekben az egymásra következő események referenciaidejét az azokat megelőző esemény ideje határozza meg; ha múlt idejű események szerepelnek egymás után, a befejezett jelen nem jelenhet meg jelen idejű referenciaideje miatt. Ugyanakkor feltételezhető, hogy az elbeszélő jelen idejű környezet nem zárja ki a befejezett jelen használatát.

2. Igescifikusság

Végignézve, hogy milyen igék jelennek meg a szövegek elbeszélő részeiben is jelöletlen múlt időben, feltűnt, hogy egy viszonylag kis igecsoportha meglehetősen jellemző ez a fajta előfordulás (ezek az igék megjelennek -s jeles múlt időben is, viszont más igék jóval ritkábban állnak jelöletlen múltban a mesék elbeszélő részeiben). A kérdéses igék a következők: *kjī-t'a* 'marad', *jōwət-ta* 'jön, megérkezik', *ōjṇət-ta* 'talál', *jə-ta* 'válík valamivé', *rāṇip-ta* 'kezd', illetve az időváltozást jelentő igék (pl. *pəṭṇṇa-ta* 'besötétedik):

- (11) *tṣəkkə kākṛk̄āṣ iṇṇ. kāt kṛaṭṭṇāṇ kākṛas ikī, kōḷam kṛaṭṭ kākṛas. ikī sūrāḷas. pṇṇ āṭṇnām kōḷ. 50.*

Nagyon beteg lett-(PERF). Két napot betegeskedett-(PRET) az apó, három napot betegeskedett-(PRET). Az apó meghalt-(PRET). A fiú egyedül maradt-(PERF).

- (12) *ḵəntāš rāḡarəs. ḵəḡlətəḡ, ḵəḡlətəḡ. əi lātənə sərrū oḡtəḡəḡ.* 52.
 Ásni kezdett-(PRET). Ásott-(PERF), ásott-(PERF), egyszer csak aranyat talált-(PERF).
- (13) *ḵūt lītāš təḡ məntsəḡən. ḵu pəḡḡi-pūt lītāḡš rāḡarəḡən.* 96.
 Azt enni odamentek-(PRET). Azt a zsírosfazekat enni kezdték-(PERF).
- (14) *ḡəḡn təḡrəm pəttəḡəḡ.* 96.
 Éjszaka az ég besötétedett-(PERF).

Mivel a jelen dolgozat nem tekinthető egyetlen nyelvi korszak kimerítő vizsgálatának, nem vállalkozhatok arra, hogy meghatározzam azt az igecsoportot, amelynek jellemzője lehet a jelöletlen múlt idővel való előfordulás (akár morfológiai, akár szemantikai jellemzők alapján). Mindenesetre a fent felsorolt igék jelentésében egy mozzanat talán közösnek tekinthető: a változás, amelynek tartós eredménye van.¹³ Az érintkezés a befejezett jelen kategóriájával tehát itt is tettenérhető, annak ugyanis egyik jellegzetes altípusa a rezultatív használat, melynek esetében a múlt idejű esemény olymódon érintkezik a jellel, hogy hatása a jelenben is fennáll (l. Comrie 1976: 56). Arra azonban nem találtam magyarázatot, miért éppen néhány, az időjárásra vonatkozó személytelen ige jelenhet meg *-s* jeles múlttal a mai szurguti osztják agáni nyelvjárásában (l. Csepregi 1998: 29).

3. Ismétlések

A meseszövegekre igen jellemző, hogy a folyamat tartósságát ismétléssel jelölik (l. a korábban idézett szövegrészeket is). Mind a jelöletlen múlt idejű, mind pedig az *-s* múlt idős alakok előfordulnak ismétlésekben:

- (15) *īkī rət wāḡt. wāḡrəs, wāḡrəs, lāḡəm pāḡḡəḡ.* 18.
 Az apó csónakot csinál-(PRES). Csinálta-(PRET), csinálta-(PRET), a fejsze életlenné vált-(PRET).
- (16) *rət wāḡlətəḡ, wāḡlətəḡ, ḡḡn təḡrəm pəttəḡəḡ.* 18.
 A csónakot csinálgatta-(PERF), csinálgatta-(PERF), este az ég besötétedett-(PRET).

¹³ Az ELTE-n tanító színjai osztják lektor, Szofja Onyina az egyik nyelvrólán külön kiért arra, hogy a következő két mondatnak: *ḵāuəḡə ḡuc* 'beteg lett' és *ḵāuəḡ ḡc* 'beteg volt' mások az implikációi – az előbbi esetében az állapot a beszéd idejében is fennáll, az utóbbi esetében pedig már nem.

Ez egyben az egyik érv arra, hogy – a vizsgált szövegekben legalábbis – aligha lehetett aspektuális a szembenállás a két alak között. A fent idézett mindkét esetben (és az ismétlések többi előfordulásában is) az ismétlés mindössze azt jelzi, hogy az esemény hosszabb ideig fennáll, míg ha az egyik morfémát a befejezett aspektus jeleként értelmeznénk, akkor az igék ismétlése legfeljebb az esemény szakaszos ismétlését jelentené (vö. Kiefer 1992: 826), nem pedig a folyamatosságot. A befejezett jelen kategóriája ugyanakkor kompatibilis a folyamatossággal.

Mint azt korábban jeleztem, az egyes tényezők sokszor összekapcsolódnak, az ismételt igék esetében például megfigyelhető bizonyos mértékű igespecifikusság az időjelek választásában: egyes igepárok általában *-s* jeles múlttal fordulnak elő, míg mások a jelöletlen múlt idővel. A zárt korpusz miatt itt sem lehet kimerítő felsorolást adni, de az mindenesetre szembeötlő volt, hogy ismétléses szerkezetekben az *-λ* képzős igék¹⁴ (ezek közül leggyakrabban a *jankiλ-ta* 'megy, jár' fordul elő a szövegekben) általában jelöletlen múltban jelennek meg.

4. Az időhatározók kérdésköre

Ez talán a legnehezebben megoldható probléma a dolgozat esetében: mint korábban említettem, a befejezett jelen általában nem kombinálódik konkrét múlt idejű időpontot jelölő időhatározóval. Ugyanakkor a vizsgált mesékben több példa található ilyen együttes előfordulásra, például arra, hogy az *əj(mət) λatnə* 'egyszer (csak)'¹⁵-nak fordítható időhatározó befejezett jelennel társul:

(17) *mənnəs, mənnəs, əj mət λətənə pəriλnə mətə sūj sūjməλəγ^c 22.*

Ment-(PRET), ment-(PRET), egy idő múlva valami zaj hallatszott-(PERF).

---

¹⁴ Az *-λ* képző funkciója nem állapítható meg minden esetben teljesen egyértelműen. Ganschow (1965) az őszotjákra mozzanatos és gyakorító funkciójú **-l* képzőt is rekonstruál. Míg azonban a mozzanatos funkciójú **-l* képző származékaiból kevés maradt meg (ezeket azonban leginkább éppen a keleti nyelvjárások őrizték meg, i.h. 25), az **-l* gyakorító képző leszármazottait tartalmazó igék minden nyelvjárásban megtalálhatók. Az *-iλ* képzős alakváltozat pedig – mely történeti szempontból két primér gyakorító képző kapcsolata – Ganschow szerint rendkívül produktív gyakorító képző (1965: 59).

(18) *īmīn ȳkīn wāḷḷāḡān. kēm antə ȳaŋk̄k̄l̄l̄ō-k̄k̄ān k̄āt̄nə wāḷḷāḡān. əḷ mət ȳāt̄nə*
īmīnə ɔwpi ḷl̄ə pūt̄sī. 44.

Az apó és az anyó élnek-(PRES). Ki nem járnak-(PRES), a házban élnek-(PRES). Egyszer csak az anyó kinyitotta-(PERF) az ajtót.

(19) *īmīn ȳkīn paḡ ȳaḷsāḡān. ānəmtə-ḷt̄n paḡən. əḷ mət ȳāt̄nə ant̄l̄ k̄ūī(ā) ḷl̄əḡ. 44.*

Az anyónak és az apónak volt-(PRET) egy fia. Felnevelik-(PRES) a fiúkat. Egyszer csak felnőtt férfivá lett-(PERF).

[anyó.du apó.du fiú birtokol.pret.du3]

Fentebb utaltam azonban arra, hogy az a megszorítás, mely tiltja a konkrét múlt idejű időpontot jelölő időhatározó használatát befejezett jelen idejű igealak mellett, nyelvspecifikus, illetve a befejezett jelen által lefedett különféle jelentéstípusoktól is függhet érvényessége – erre a dolgot végén még kitérek. Ugyanakkor az, hogy a két morféma között tisztán aspektuális lenne a szembenállás, az időhatározó-használat alapján is cáfolható. Az alábbi szövegrészletben a zéró morfémas igealak a *mārə* 'idő, idején' folyamatosságot kifejező időhatározóval szerepel, amellyel, ha a befejezett aspektus jelölője lenne, nem lehetne kompatibilis:

(20) *torram pətəḡl̄əḡ. k̄at̄l̄ mārə k̄ōr̄āḡt̄āḡ. ḷt̄n k̄ānə wāk̄sī. 52.*

Az ég besötétedett-(PERF). Egész nap ásott-(PERF). Este a cār hívta-(PRET).
[Este cār.loc hív.pass.pret.sg3]

S ugyanakkor az *-s* jeles múlt is rendszeresen előfordul az 'egyszer csak' jelentésű időhatározóval, amely szintén nehezen lenne magyarázható, ha az *-s* jeles múlt a folyamatos aspektust jelölné:

(21) *əḷ ȳāt̄nə p̄ūp̄i n̄awī tər̄məs. 56.*

Egyszer csak a medve húsa elfogyott-(PRET).

A fentiekben kísérletet tettem arra, hogy bemutassam, milyen tényezőkkal magyarázható a befejezett jelen szereplése elbeszélő szövegrészekben. Ugyanakkor míg bizonyos esetekben a fenti tényezők közül több is motiválhatja a morféma megjelenését, jónéhány olyan előfordulás is van, amelyben nem találtam magyarázatot az általános múlt időről befejezett jelenre történő váltásra, mint például az alábbi szövegrészlet esetében:

(22) *ātīl̄ īmī kōl̄am p̄rā k̄ēk̄at̄. p̄r̄as īmī sūr̄al̄as. p̄aȳ ātl̄nām̄ k̄ēk̄as īmīl̄nāt̄.
īaȳaȳl̄ āḥk̄il̄ sūr̄al̄ā-k̄k̄ān. 30.*

Az egyedülálló anyó[val együtt] hárman maradtak-(PERF). Az öreganyó meghalt-(PRET). A fiú egyedül maradt-(PRET) a feleségével. Anyja-apja meghalt-(PERF).

Ebben a szövegrészletben ugyanazok az igék ('marad', 'meghal') szerepelnek, először az egyik jelöletlen múltban és a másik -s jelesben, majd fordítva. Elképzelhető, hogy egyes esetekben a két igealak közötti választásnak pusztán stilisztikai szerepe volt már a szövegek lejegyzésének időpontjában is – ezt a jelenséget hívja Csepregi Márta grammatikai antiparallelizmusnak: „Az osztják folklór egyik érdekes jellemzője a grammatikai parallelizmus ellentéte, egyfajta nyelvtani szinonímia, amikor ugyanaz grammatikai funkció megismétlődik egy-két mondat eltéréssel, de más morfológiai megformálással. [...] a beszélt nyelvből kiveszett morfológiai alakok ezekben az antiparallelisztikus szerkezetekben jelennek meg a folklór-szövegekben, a beszélt nyelvben használatos alakok variációjaként” (Csepregi 2004: 39).

Összegezve a fentieket az állapítható meg, hogy ugyan nem teljesen éles a kép, amely a két morféma előfordulásainak vizsgálatokor kirajzolódik, de az ezen keresztül is sejthető, hogy mi lehetett a morfémák közötti eredeti funkcionális különbség: a $\emptyset$ morféma feltehetőleg a befejezett jelen, az -s pedig az általános múlt jelölője volt. Ez a szembenállás a szövegek lejegyzésének idején valószínűleg már változóban volt, a mai nyelvben pedig teljesen megszűnt, hiszen a mai szurgutiban a jelöletlen múlt idő tölti be az általános múlt idő szerepét.

A befejezett jelen kategóriáját Lindstedt (2000) úgy jellemzi, hogy az ezt kifejező morfémák gyakoriak (azaz sok nyelvben előfordulnak), de nem stabilak (azaz jellemző rájuk a változékonyság). A változás menete (nem a kategória keletkezése, csak jelentésének fokozatos általánosulása) az alábbi módon vázolható (Lindstedt 2000, Dahl 1985, valamint Bybee–Perkins–Pagliuca 1994 alapján).

A befejezett jelen rezultatív altípusában a jelennel való érintkezés abban az implikációban nyilvánul meg, hogy a múltban lezajlott esemény eredménye a jelenben is fennáll. Ennél már elvontabb, általánosabb az egzisztenciális használattal társuló jelentés: a szituáció egy olyan interval-

lumban történt meg valamikor, mely intervallum a jelenben is tart, itt ez jelenti a jelen idejű érvényességet. A konkrét múlt idejű időpontot kifejező időhatározókkal való összeférhetőség részben attól is függ, hogy a befejezett jelen melyik altípusáról van szó: „Feltételezésem szerint az, hogy egy adott nyelvben a befejezett jelen milyen mértékben kompatibilis konkrét időpontot kifejező időhatározóktól, azt tükrözi, hogy a befejezett jelen jelentésében dominánssá vált-e az egzisztenciális olvasat,¹⁵ azaz mennyire vált a kategória egyfajta igeidővé”¹⁶ (Lindstedt 2000: 370). A jelentésbővülés következő lépcsőfoka a beszédidővel való kapcsolat teljes megszűnése, az általános múlt idővé válás. A befejezett jelen ilyen jelentésáltalánosulása sok nyelvből van adatolva, hasonló folyamat jelenleg is zajlik a német nyelvben, és É. Kiss (2005) feltételezése szerint ugyanez történt meg a középmagyarban (a *-t/-tt* befejezett jelenidő-jel az általános múlt idő jelölőjévé vált). Ebbe a változástípusba illeszthető be véleményem szerint a fenti osztják példa is. Megemlíthető még, hogy több példa van arra is, hogy a befejezett jelen → általános múlt változás összefüggésben van azzal a folyamattal, melynek során igeikötő-típusú elemek jelennek meg a nyelvben, és szerepet vállalnak az aspektusjelölésben – ez egyben kijelöli a további kutatás egyik lehetséges célpontját, a szinkrón nyelvállapotbeli igeikötőhasználat vizsgálatát (mennyiben befolyásolja a mondataspektust), illetve annak összevetését az itt vizsgált szövegekben megfigyelhető igeikötőhasználattal. A szurguti osztják zéró morféma funkcionális változása tehát, amennyiben a fenti érvelés helytálló, illeszkedik a következő megfigyeléshez: „Az a következtetést lehet levonni, hogy a fennálló hatás [jelentésmozganata] nem csak egy funkció, hanem csomópont is: különféle kiindulópontú grammatikalizációs ösvények futnak össze benne, s további ösvények vezetnek belőle az egzisztenciális (határozatlan múlt), befejezett múlt, általános múlt, valamint a nem-szemtanúsági múlt felé. [...]

---

¹⁵ Az egzisztenciális típusú és a fennálló hatást kiemelő olvasatot az angol csak ritkán különbözteti meg, pl. a *Mary has been to Paris*. 'Mary volt már Párizsban' és a *Mary has gone to Paris*. 'Mary Párizsba ment' (és még ott van) mondatpár esetében (Comrie 1976: 58–59; Lindstedt 2000: 369). Ugyanakkor Lindstedt (i.h. 370–371) megemlíti, hogy az amerikai és a brit angol között különbség van abban a tekintetben, mennyire van meg a befejezett jelennek a fennálló hatást kifejező használata, az amerikai angolban ugyanis sokszor csak akkor használják a befejezett jelent, amikor az egzisztenciális olvasatú – ez is egy példája az idézetben említett jelentésváltozásnak.

¹⁶ „I assume that the degree of incompatibility of specific time adverbials with the perfect in a particular language shows to what extent it has become a dominantly experiential form and, therefore, a kind of tense.”

Minden egyes konkrét gram¹⁷ csupán átutazóban van ennél a csomópontnál, még magán viselve a rezultativitás nyomait is, vagy már új aspektuális, időbeli, illetve nem-szemtanúsági jelentések felé haladva”¹⁸ (Lindstedt 2000: 379).

HIVATKOZÁSOK

- Bybee, Joan L.–Perkins, Revere–Pagliuca, William 1994: *The evolution of grammar: tense, aspect, and modality in the languages of the world*, Chicago, University of Chicago Press.
- Bybee, Joan L.–Dahl, Östen 1989: The creation of tense and aspect systems in the languages of the world, *Studies in Language* **13**, 51–103.
- Comrie, Bernard 1976: *Aspect*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Comrie, Bernard 2004²: *Tense*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Csepregi Márta 1998: *Szurguti osztják chrestomathia. Studia uralo-altaica, Supplementum* **6**, Szeged, JATE Finnugor Tanszék.
- Csepregi Márta 2003: Szurguti osztják szövegek a múlt század elejéről, *Nyelvtudományi Közlemények* **100**, 364–373.
- Csepregi Márta 2004: Másodlagos egyezések a magyar és az osztják nyelvben, in Mészáros Edit–Szeverényi Sándor–Wagner-Nagy Beáta szerk.: *Mikola-konferencia*, Szeged, SZTE Finnugor Tanszék, 35–40.
- Dahl, Östen 1985: *Tense and aspect systems*, Oxford, Blackwell.
- É. Kiss Katalin 2005: Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról, *Magyar Nyelv* **102**, 420–435.

---

¹⁷ A gram szakkifejezést William Pagliuca alkotta, és a grammatikai morféma (*grammatical morphemes*) kifejezést kívánták vele rövidíteni, mely kategóriába minden olyan nyelvi elem (legyen az toldalék, töváltakozás, reduplikáció, partikula vagy segédigés szerkezet) beletartozik, amelynek nyelvtani funkciója van. (Részletesebben l. pl. Bybee–Dahl 1989: 51; Bybee et al. 1994: 2).

¹⁸ „One can reach the conclusion that current relevance is not only a function, but a junction: grammaticalization paths from different sources, such as resultative and completive, converge here, and further paths lead from here to experiential (indefinite past), perfective past, general past, and also to indirective [...] Every concrete gram is only a passer-by at this junction, still having its tail in the resultative, or pushing its head towards new aspectual, temporal, or evidential meaning.”

- Ganschow, Gerhard 1965: *Die Verbalbildung im Ostjakischen. Ural-Altäische Bibliothek XIII*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- Greenberg, Joseph H. 1966: *Language Universals with special reference to feature hierarchies*, The Hague–Paris, Mouton.
- Honti László 1977: Beobachtungen über die Laut- und Formenlehre gegenwärtige Surguter Mundarten des Ostjakischen, *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* **1977**, 271–286.
- Honti László 1985: Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez, *Nyelvtudományi Közlemények* **87**, 49–87.
- Honti László 1986: *Chrestomathia Ostiaca*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Karjalainen, K.F.–Vértes, E. 1964: *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* **128**, Helsinki: SUS.
- Kiefer Ferenc 1992: Az aspektus és a mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 797–886.
- Lindstedt, Jouko 2000: The perfect – aspectual, temporal and evidential, in Dahl, Östen ed.: *Tense and Aspect in the languages of Europe*, Berlin, Mouton de Gruyter, 365–383.
- Paasonen, H.–Vértes, E. 2001: *H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* **240**, Helsinki, SUS.
- Rédei Károly 1990: Adalék a finnugor *j (i) múltidőjel megfelelőihez, *Magyar Nyelv* **86**, 75–77.
- Rédei Károly 1991: Kiegészítő megjegyzések a finnugor *j (i) múltidő-jel osztják folytatójához, *Magyar Nyelv* **87**, 447–449.
- Rédei Károly 1992–1993: Még egyszer a finnugor *j (i) múltidő-jel osztják folytatójáról (Észrevételek egy bírálatnak szánt íráshoz), *Nyelvtudományi Közlemények* **93**, 95–100.